

НАУКОВЦІ УКРАЇНИ НА ЗАХИСТІ ПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація. Стаття висвітлює питання про роль науковців України у розв'язанні українського мовного питання в царській Росії в 1905 р., зокрема аналізує маловідомі документи Російської АН, Петербурзької української громади, Київського і Харківського університетів щодо скасування обмежень українського друкованого слова.

Ключові слова: історія української мови на початку 20 ст., Російська АН, Київський університет, Харківський університет, боротьба за рівноправність української мови в царській Росії.

Аннотация. Статья рассматривает вопрос о роли научных деятелей Украины в решении украинского языкового вопроса в царской России в 1905 г., анализирует малоизвестные документы Российской АН, Петербургского украинского общества, Киевского и Харьковского университетов об отмене стеснений украинского языка.

Ключевые слова: история украинского языка в начале 20 в., Российская АН, Киевский университет, Харьковский университет, борьба за равноправие украинского языка в царской России.

Summary. The role of Ukrainian scientists to work out the Ukrainian language issue in tsarist Russia of 1905 is being described in the article. In particular, out-of-the-way documents of the Russian Academy of Sciences, Petersburg community, Kiyiv and Kharkiv universities regarding the cancellation of the Ukrainian language restrictions are being analyzed.

Key words : the Russian Academy of Sciences, Kiyiv university, campaign for equality of the Ukrainian language in tsarist Russia.

У другій половині 19 ст. гнобительська національно-мовна політика в Російській імперії стосовно України посилилася. Функціонування української мови в підросійській Україні регламентувалося таємними царськими указами – Валуєвським циркуляром 1863 р., Емським указом 1876 р., додатком до Емського указу 1881 р. та іншими цензурними розпорядженнями, яких дослідники нараховують до 480. Влада Російської імперії докладала всіх зусиль, щоб викоренити українське слово зі всіх сфер, крім художньої літератури. Українці, не сприймаючи такого стану речей, вели постійну боротьбу проти утисків української мови царизмом. Кроком уперед на шляху до позитивного розв'язання українського мовного питання в підросійській Україні стали події напередодні та під час революції 1905 р.

У працях першої половини 20 ст. М. Грушевського, О. Лотоцького, С. Сірополка та ін. знаходимо загальну інформацію про ці події. Протягом останнього 20-річчя активізувалася увага істориків України до зазначеної теми (В. Вдовенко, Л. Дідух, О. Морозова, С. Румянцева, Г. Додонова, О. Мандебура [7] та ін.).

Події 1905 р. вже привернули увагу й українських мовознавців – істориків української літературної мови – І. Огієнка, Ю. Шевельова, П. Тимошенка, В. Русанівського, С. Бевзенка, В. Статєвої та ін. У «Хрестоматії матеріалів з історії української літературної мови» П. Д. Тимошенка подано загальний опис подій 1905 р. та опубліковано в перекладі українською мовою тексти документів Російської Академії наук [8, с. 296-335]. У праці В. Статєвої, Р. Гомонай у загальних рисах простежено передумови та сценарій подій 1905 р. [9, с. 134-146].

Актуальність нашого дослідження зумовлена кількома факторами: 1) у зв'язку зі становленням

незалежної України загострюється увага науковців і громадськості до національної історії загалом та до історії української літературної мови зокрема; 2) сучасний етап розвитку української науки вимагає зламу застарілих підходів і стереотипів у вивченні питання про стан і статус української мови та шляхи розв'язання проблем української мови на різних територіях та етапах її розвитку, зокрема і в царській Росії; 3) питання про забезпечення рівноправного статусу української мови в царській Росії в 1905 р. недостатньо опрацьоване в науковій літературі. Мета нашої розвідки полягає у висвітленні питання про боротьбу науковців України за рівноправність української мови в підросійській Україні у 1905 р. Для реалізації мети ставимо завдання: 1) спираючись на першоджерела, відкорегувати сценарій подій 1905 р.; 2) визначити роль діячів Петербурзької та Київської громад у підготовці рішення Російської Академії наук 1905 р.; 3) зазначити наслідки подій 1905 р. для української мови.

Події 1905 р. проходили за таким сценарієм. 13 листопада 1904 р. Петербурзька громада українців від імені українського видавничого товариства під назвою «Благотворительное Общество издания общепользных и дешевых книг» (далі Благодійне товариство) склала записку про необхідність скасування Емського указу та розпоряджень 1881 р. Авторами записки були О. Лотоцький та П. Стебницький. Записка за підписом відомого письменника й історика Данила Мордовця була надіслана в Санкт-Петербург до міністерства внутрішніх справ та Головного управління у справах друку. Однак звернення українських громадівців залишилося поза увагою вищевказаних установ. 26 грудня 1904 р. О. Лотоцький та П. Стебницький знову склали подання до голови Комітету міністрів С. Вітте з проханням розглянути питання про

скасування обмежень українського друкованого слова. Документ підписав тодішній голова Благодійного товариства Д.Мордовець. О.Лотоцький особисто передав подання голові Комітету міністрів С.Вітте [6, с.285-291]. Саме це подання мало подальший хід.

За даними першоджерельних документів, основною причиною розгляду Комітетом міністрів справи про знесення обмежень українського слова послужив імператорський указ (Именной Высочайший указ), виданий 12 грудня 1904 р. Згідно з пунктом 8 цього указу російський імператор дав доручення Комітету міністрів переглянути цензурні документи щодо друку, усунувши зайві утиски, «и поставитъ печать в точно определенныя законом пределы». Саме на виконання зазначеного 8-го пункту імператорського указу Комітет міністрів приступив до розгляду питання про скасування обмежень українського друкованого слова [5, с.1]. Вже 28 і 31 грудня 1904 р. було проведено урядове засідання з метою розгляду цього питання. Комітет міністрів доручив двом міністрам – народної освіти та внутрішніх справ – звернутися до Російської Академії наук, Київського і Харківського університетів, а також до київського, волинського і подільського генерал-губернаторів, щоб почути їх думку стосовно означеної проблеми. 21 січня 1905 р. це рішення Комітету міністрів було затверджене імператором [5, с.1].

Сценарій подій 1905 р., окреслений вище на основі першоджерел, передусім спогадів О.Лотоцького «Сторінки минулого» (Варшава, 1932-1934) та записки «Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова» (СПб, 1905), скорегований нами порівняно з описом цих подій, поданим у публікації В.Статеевої та Р.Гомонай [9, с.134-136].

5 лютого 1905 р. імператорська Академія наук призначила спеціальну комісію для розгляду питання про скасування обмежень українського друкованого слова. До складу комісії ввійшли академіки-мовознавці Ф.Є.Корш (очолив комісію), П.Ф.Фортунагов, О.О.Шахматов, зоолог В.В.Заленський, орієнталіст С.Ф.Ольденбург, ботанік А.С.Фамінцин, археолог О.С.Лаппо-Данилевський. Для якнайглибшого вивчення питання Ф. Корш кооптував до складу комісії ще 6 українських діячів – 5 членів Петербурзької української громади (П. Стебницького, О. Лотоцького, О. Русова, С. Русову, П. Саладилова) та члена Київської громади В. Науменка. Наслідком діяльності комісії стали два документи – «Докладъ Комиссии по вопросу объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова» та ухвала імператорської Академії наук з цього питання. «Докладъ Комиссии» написаний Ф. Коршем та О. Шахматовим. Тексти вищевказаних документів були складені на основі матеріалів, наданих членами Петербурзької та Київської громад, кооптованими до складу академічної комісії.

18 лютого 1905 р. питання про українську мову було розглянуте на загальних зборах імператорсь-

кої Академії наук, де одногосно була прийнята ухвала «Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова». Висновок цього документа був однозначним: «Малорусское население должно имѣть такое же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ» [5, с.117].

До складу комісії Харківського університету, яка розглядала питання про українську мову, ввійшли одинадцять професорів – Д.І.Багалій, Т.І.Буткевич, О.К.Білоусов, О.Г.Зайкевич, М.О.Максимейко, Д.М.Овсянко-Куликовський, А.О.Раєвський, С.В.Соловйов, М.Ф.Сумцов, М.Г.Халанський, М.П.Чубинський, дев'ять із них – українці. Головою комісії став професор М. Сумцов – відомий фольклорист, етнограф, літературознавець та громадський діяч України. М.Сумцов став автором тексту записки. «Записка по вопросу о цензурѣ книгъ на малорусскомъ языкѣ» була прийнята одногосно на засіданні ради Харківського університету 5 квітня 1905 р. [7, с.117]. З огляду на раритетність і важливість цього документа подамо його докладніший аналіз.

У записці Харківського університету висвітлена в загальних рисах історія писемної мови в Україні, що своїм корінням сягає ще 10 ст. Автор записки підкреслює: якби українське письменство розвивалося природнім шляхом, а не зазнало утисків, то стало б «важнимъ средствомъ широкаго и разносторонняго преуспѣванія народнаго образования» [4, с.2-3]. Обмеження української літератури, запроваджені Валуєвським циркуляром, шкідливі «какъ для всей Россіи, для ея умственнаго развитія, такъ въ особенности для Малороссіи, во всѣхъ формахъ ея нравственной жизни» [4, с.4], вони призводять «къ деморализаціи, огрубѣнію, невѣжеству» [4, с.5].

Звернена увага на критичну оцінку Емського указу в європейській пресі, яка кваліфікувала цей документ як «сознательно проводимую систему оглупленія народа» [4, с.7].

У записці окреслені й інші негативні наслідки Валуєвського та Емського указів: 1) через утиски 1876 р. не мало змоги розвиватися українське перекладацтво – заборонявся друк Євангелія українською мовою, переклади світової класики – твори Овідія, Данте, Шекспіра тощо; 2) цензура відхиляла науково-популярні праці українською мовою; 3) хоча завдяки розпорядженню 1881 р. українська драматургія отримала можливість певного розвитку, однак утиски українського театру суттєво гальмували цей розвиток: цензура забороняла кращі п'єси О.Кониського, І.Карпенка-Карого, М.Кропивницького, даючи дозвіл переважно п'єсам «нелѣпымъ и грубымъ». Цим самим цензура знижувала «высокое нравственное воспитательное значеніе» українських драматичних творів [4, с.9]; 4) утиски українського друкованого слова

1863, 1876 рр. зумовили падіння культурного та освітнього рівнів українців [4, с.11]; 5) заборона рідномовної освіти стала однією з головних причин низької успішності учнів-українців [4, с.13]; 6) заборона україномовних конфесійних текстів, зокрема Біблії, стала проявом духовного насилля над українцями. Записка підкреслювала: «Малорусь... не имѣють права слухать и читать евангеліе на родномъ языкѣ, въ своей странѣ, гдѣ пользуются такимъ естественнымъ правомъ всѣ инородцы и иноверцы...» [4, с.14]. І далі: «Это одинъ изъ тѣхъ фактовъ насилія надъ мыслью, словомъ и совѣстью, который ...не находитъ себѣ никакихъ основанийъ въ коренныхъ принципахъ православія» [4, с.14]. Записка наголошувала на тому, що утиски 1863 та 1876 рр. містили багато протиріч, «придавшихъ всей системѣ характеръ полного личного произвола» [4, с.8].

М. Сумцов подав аргументовані докази необхідності скасування царських указів щодо української мови: 1) це необхідно зробити з метою піднесення економічного рівня українців. Оскільки українці заселяють третину тих територій Російської імперії, де займаються землеробством, то українське хліборобство суттєво впливає на економічний рівень імперії в цілому. Саме тому існує нагальна потреба в піднесенні економічного рівня українського селянства, в популяризації сільськогосподарських знань серед українського населення «въ наиболее естественной и доступной его пониманию формѣ», тобто рідною мовою [4, с.11-12]; 2) це важливо для піднесення інтелектуального та культурно-освітнього рівня українців. Найефективніший шлях до такого піднесення – запровадження україномовної освіти. У записці Харківського університету наголошено на важливості допуску в початкові школи «мѣстныхъ языковъ и нарѣчій какъ педагогическаго пособия» [4, с.12]. Автор записки додає: «Нельзя ставить дѣтей малороссовъ въ исключительно неблагоприятное положеніе по сравненію съ дѣтьми великороссами, при одинаковыхъ отъ нихъ требованіяхъ первоначальной школы» [4, с.12].

Основні вимоги професорів Харківського університету викладені в семи пунктах. На переконання вчених, з метою піднесення економічного, інтелектуального та культурного розвитку українського народу та заради справедливості необхідно: 1) застосовувати до української літератури ті ж цензурні правила, що й для творів російської літератури [4, с.14]; 2) допустити українську мову в церковну сферу «какъ въ печати, такъ и въ живомъ словѣ», тобто дати дозвіл на видання перекладу Святого Письма та інших релігійних книг українською мовою, на проголошення церковних проповідей українською мовою [4, с.15]; 3) дозволити народні читання, публічні виступи, бесіди українською мовою, допускати в шкільні бібліотеки і

народні читальні книги українською мовою; 4) український театр зрівняти в усіх правах з російським; 5) дозволити видання української періодики нарівні з російською; 6) допускати ввезення на територію Російської імперії україномовної літератури, в тому числі і періодики; 7) запровадити освіту рідною мовою на території проживання україномовного населення (відкрити українські початкові школи, допустити українську мову в шкільні підручники, хрестоматії та інші педагогічні посібники) [4, с.15].

Київський університет св.Володимира також підготував відповідь на звернення Комітету міністрів щодо скасування обмежень українського друкованого слова. Для написання відповідної записки була створена комісія, яка складалася з восьми професорів, серед них шість українців [10, с.63].

До сьогодні в науковій літературі усталена думка про те, що автором записки Київського університету був професор цього університету В.Антонович. Для підтвердження цього залучали такі факти: 1) опублікований у 1908 р. в «Записках Українського наукового товариства» текст записки, підписаний В.Антоновичем [3, с.33-39]; 2) коментарі сучасного історика В.Ульяновського до тексту цієї записки, подані при її передруку в сучасному виданні праць В.Антоновича «Моя сповідь» (Київ, 1995) [1, с.760-761]. Так, у примітках до публікації 1908 р. зазначено, що документ складений В.Антоновичем за дорученням історико-філологічного факультету Київського університету св.Володимира 1905 року «з приводу запитання Комітету міністрів» у справі скасування обмежень з української мови друкованого слова [3, с.33].

У записці В.Антонович: 1) спростовує тезу про те, що української мови не існує, вона є діалектом російської мови. Учений стверджує, що найважливішим аргументом самостійності української мови служать не назви на її позначення (мова, наріччя, говір чи діалект), а численність носіїв цієї мови. В. Антонович доводить, що українською мовою розмовляють «много миллионѣвъ народа» [3, с.34]; 2) заперечує думку про те, що українська література зайва. Учений підкреслив: якщо українці потребують рідномовної літератури, то ніякі заборони не зможуть знищити цієї пороби, вони лише спричинюватимуть роздратування українців [3, с.36]; 3) спростовує тезу про те, що українська література не має майбутнього. В.Антонович наголосив: «За время недолгаго своего существованія малорусская литература сдѣлала неимѣрные успѣхи; она выросла и количественно, и качественно и, несмотря на запретъ, пользуясь возможностью издавать книги въ Галиціи, выросла до значительныхъ размѣровъ» [3, с.36]; 4) спростовує думку про те, що розвиток української літератури веде Україну до політичного сепаратизму. Автор записки наголошує, що переслідування української літератури через побоювання політичного сепаратизму «представляетъ лишь продуктъ недомыслия и

смѣшенія стремленій культурныхъ съ политическими» [3, с. 38-39].

В.Антонович, як і М.Сумцов, вказав на негативні наслідки Валуєвського і Емського указів: 1) простежується зниження культурного та освітнього рівнів українців: «При изгнаніи семейной рѣчи изъ церкви, школы и даже изъ книги, народъ задерживается въ своемъ развитіи, быстро забываетъ приобрѣтенное въ школѣ, съ трудомъ приобщается къ культурной жизни и, въ лучшемъ случаѣ, теряетъ много времени на усвоеніе знаній, преподаваемыхъ ему въ формѣ не вполне понятной и привычной» [3, с.34]; 2) заборони впливають на духовний розвиток українців. Заборона книг українською мовою, зокрема Святого Письма, житій святих, молитовників тощо, виступає перепонною «для удовлетворенія настоящей духовной потребности» [3, с.35]; 3) обмежуються «потребности житейскія, болѣе матерьяльнаго характера», оскільки указами 1863 та 1876 рр. заборонена науково-популярна література для «народнаго чтенія» [3, с.35].

Основним підсумком записки В.Антоновича стало твердження: українська мова повинна функціонувати без будь-яких перепон. Отже, необхідне скасування всіх цензурних утисків українського друкованого слова: «Исключительныя стѣснительныя мѣры, сковывающія малорусскую печать, должны быть устранены, и ...печать эта должна быть уравнена въ цензурномъ отношеніи съ цензурными постановленіями, обязательными для русской печати» [3, с.39].

У науковій літературі висловлені різні думки щодо а) кількості записок, складених науковцями Київського університету, б) авторства київської записки (записок), в) яка з київських записок надіслана у Санкт-Петербург. Так, В.Ульяновський зазначає, що факти про те, чи була обговорена і затверджена Київським університетом записка В.Антоновича і чи надсилалася вона до Петербурга, на сьогодні ще не підтверджені [1, с.760]. О.Лотоцький повідомив про інший варіант записки Київського університету [6, с.376-377]. Є підстави вважати, що саме цей варіант надсилався в Петербург, доказом чого служать такі факти: а) Ю.Шевельов називає записку В.Антоновича «першим проектом київської записки» [10, с.64]; б) у другій частині мемуарів О.Лотоцького «Сторінки минулого», у розділі «Російська Академія наук в українській справі» подано фрагмент записки Київського університету, надісланої в Петербург. Зіставивши зміст фрагмента, поданого О.Лотоцьким, зі змістом записки В.Антоновича, ми дійшли висновку, що вони не збігаються; в) О.Лотоцький стверджує, що київська записка, підписана професорами Київського університету М.Дашкевичем, В.Перетцом, М.Цитовичем, В.Павлуцьким, А.Лободою, М.Запольським-

Довнарем, П.Армашевським, вміщена в «Дѣлѣ о малорусскомъ языкѣ». Там же підшитий і лист члена київської комісії професора Ю.Кулаковського до ректора Київського університету, в якому автор листа висловлює окрему думку щодо пункту, який обстоює необхідність Святого Письма українською мовою («Этотъ пунктъ долженъ быть совершенно устраненъ изъ числа заключеній») [6, с. 377].

Подамо фрагмент записки Київського університету, представлений у мемуарах О.Лотоцького. Він містить 8 положень, які окреслюють позицію науковців цього закладу: «1) вопросъ о языкахъ и литературахъ не слѣдуетъ смѣшивать... съ вопросами политическими; 2) съ этической и исторической точки зрѣнія стѣсненіе малорусской литературы является несправедливымъ; 3) ограничительныя мѣры по отношенію къ ней не могутъ быть оправдываемы и требованіями государственной пользы и 4) не соотвѣтствуютъ современнымъ понятіямъ о задачахъ государства; 5) практика жизни обнаружила живучесть малорусской литературы и ея насущную необходимость; 6) ... во главѣ книгъ, удовлетворяющихъ высшимъ потребностямъ духа, должно быть поставлено св.Писание на народномъ языкѣ; 7) просвѣщеніе и экономическое преуспѣяніе народа необходимо нуждаются въ наиболее доступной его пониманію популярной литературѣ; 8) равнымъ образомъ научная и публицистическая литература на томъ же народномъ языкѣ не можетъ быть предметомъ запрещенія, поскольку она не нарушаетъ общихъ законовъ о печати» [6, с.376-377].

Отже, висновок усіх наукових інституцій, до яких звернувся Комітет міністрів царської Росії, – Російської Академії наук, Київського та Харківського університетів – був єдиним: необхідно скасувати заборону українського друкованого слова.

Міністр освіти В.Глазов подав отримані документи Комітетові міністрів разом зі своїми міркуваннями. Позиція В.Глазова, викладена в меморіалі, включає такі положення: «Церковь, школа, судъ и администрація должны пользоваться соотвѣтственно лишь церковно-славянскимъ и государственнымъ языкомъ; научная популярная и изящная литература, а равно періодическая печать могутъ быть допущены на основаніи общецензурныхъ правилъ» [Цит. за: 6, с.381].

17 жовтня 1905 р. царський маніфест проголосив демократичні свободи, а 24 листопада 1905 р. російський уряд видав нові цензурні правила, що послаблювали цензуру українських видань [9, с.144].

Як бачимо, під час революції 1905 р. громадсько-культурні діячі та науковці України активно виступили на захист прав української мови. Це були члени Петербурзької (П. Стебницький,

О. Лотоцький, Д.Мордовець, О. Русов, С. Русова, П. Саладилів) та Київської (В.Науменко) громад, професори Київського (В.Антонович, М.Дашкевич, В.Перетц, М.Цитович, В.Павлуцький, А.Лобода, М.Запольський-Довнар, П.Армашевський) та Харківського (Д.І.Багалій, Т.І.Буткевич, О.К.Білоусов, О.Г.Зайкевич, М.О.Максимейко, Д.М.Овсянко-Куликовський, А.О.Раєвський, С.В.Соловійов, М.Ф.Сумцов, М.Г.Халанський, М.П.Чубинський) університетів. На підтримку української мови виступили й академіки Російської Академії наук Ф.Є.Корш, П.Ф.Фортунатов, О.О.Шахматов, В.В.Заленський, С.Ф.Ольденбург, А.С.Фамінцин, О.С.Лаппо-Данилевський.

Зусилля українських та російських діячів призвели до певних позитивних зрушень у сфері функціонування української мови в підросійській Україні після 1905 р.: а) відродилася українська періодика, заснувалися перші легальні газети і журнали [10, с.65-70]; б) збільшилося число українських книгарень [10, с.70]; в) у 1906 р. розпочато читання лекцій з української літератури та історії в Київському, Новоросійському, Харківському універ-

ситетах; г) порушувалося питання про відкриття українського університету в Києві; у 1914 р. в Петербурзі засновано нелегальний вільний український університет, що проіснував до революції 1917 р. [9, с.144]; г) в ряді міст засновано товариства «Просвіта» [10, с.72-73]; д) хоча православна церква залишалася російською, у 1906-1911 рр. було надруковано український переклад Євангелія, здійснений П.Морачевським ще 1860 р.; е) у період 1905-1914 рр. у підросійській Україні відбулася легалізація де-факто української мови як мови наукових творів (у 1907 р. в Києві засновано Наукове товариство ім.Т.Шевченка, головою якого став М.Грушевський; з 1908 р. видаються «Записки Українського наукового товариства»; у 1914 р. започатковано кварталник «Україна»; українською мовою читалися публічні лекції, проводилися конференції та диспути) [10,с.74]; є) активізувалася робота по створенню словників, граматик української мови; ж) у цей період українська мовна проблема переходить у політичну площину, стає предметом розгляду російської Державної думи різних скликань [10, с.76-77].

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори/ [Упорядкув. О. Тодійчук, В. Ульяновський, вступ. ст. і коментарі В. Ульяновського, бібліогр. О. Тодійчук] / В. Антонович. – К.: Либідь, 1995.– 816 с.
2. Докладъ Комиссии по вопросу объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова // Императорская Академія наукъ. Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова.– СПб, 1905.– С.2-28.
3. Записка Вол.Антоновича в справі обмежень української мови// Записки Українського Наукового Товариства.– Київ, 1908.– Кн.ІІІ.– С.33-39.
4. Записка по вопросу о цензурѣ книгъ на малорусскомъ языкѣ: Мнение комисии, избранной Советомъ Харьк. Ун-та, 14 февр. 1905 г./ [Н. Ф. Сумцов и др.]. – Харьков: Тип. М. Зильберберга, 1905.– 15 с.
5. Императорская Академія наукъ. Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова.– СПб, 1905.– 100 с.
6. Лотоцький О. Російська Академія наук в українській справі// Лотоцький О. Сторінки минулого/ О. Лотоцький.– Варшава, 1933.– Ч.2.– С.327 – 381.
7. Мандебура О. Національна наукова інтелігенція і мовне питання (на основі подій 1905 року)/ О. Мандебура// Наукові записки Інституту політичних і етнографічних досліджень ім. І. Ф. Кураса.– 2007.– Вип. 33.– С. 115–121.
8. Про скасування обмежень малоруського друкованого слова// Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: У 2-х част./ [Упорядкув. П.Д.Тимошенка]. – К., 1961.– Част. 2.– С. 296-337.
9. Статєєва Валентина, Гомонай Руслана. Оборона прав української мови у 1905 році: загальний огляд/ В. Статєєва, Р. Гомонай// Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник наук. праць. Вип. 8.– Збірник пам'яті професора Василя Добоша. – Ужгород, 2005.– С. 134 – 146.
10. Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус // Шевельов Юрій Вибрані праці: У 2-х кн. / Упорядкув. та вступ. ст. Л.Масенко / Ю. Шевельов.– К.: Вид. дім «Києво-могилянська академія», 2008 – Кн. 1. Мовознавство. – 583 с.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2011